

המפלגה הקומוניסטית הסובייטית והקיום היהודי הלאומי (1918-1932)

מרדכי אלטשולר

בספק על ידי תיאורטיקנים מארכסיסטיים רבים. לכן, קבע לנין, הרעיון של עם יהודי אינו עומד בפני הבקורת המדעית והוא ריאקציוני מבחינה פוליטית.² המסקנה המשתמעת מגישה זו של לנין היא שיש להלחם בכל הארגונים היהודיים המשמשים מעין ביטוי לקיומו של עם יהודי ול- האבק למען תנאים נוחים לטמיעת היהודים ללא לחץ מבחוץ.

כעבור שנתיים פרצה מהפכת 1905, שגררה עמה התעוררות לאומית בקרב מרבית עמי ה- אימפריה הרוסית. עם שוך הגל המהפכני, התמס- רו מהפכנים רבים להעמקת התרבות הלאומית בעמיהם. הפלגים הלאומיים בתוך המפלגה ה- סוציאל-דמוקרטית הכל-רוסית תבעו מן המפ- לגה לנקוט עמדה חיובית יותר כלפי הבעיות ה- לאומיות של רוסיה. באוגוסט 1912 נתכנסו בוי- נה נציגי האגף המכונה "ליקווידיאטורני" בתוך המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הרוסית, נציגי ה- "בונד" ונציגי הסוציאל-דמוקראטיה הקאוקאזית. בפגישה זו הוקם גוש שהכיר בעקרון של או- טונומיה לאומית פרסונאלית כצורה המתאימה ביותר להגדרה העצמית של עמי הממלכה הרו- סית. החלטה זו היתה בעלת משמעות מיוחדת לגבי היהודים, שלא העמידו בשום מקום רוב באוכלוסיה והגדרתם העצמית הלאומית ניתנה להתגשם רק על יסוד אישי.

בלחץ התנאים החדשים נאלצו גם הבולשביקים לשנות את גישתם המעשית לבעיה הלאומית. ל- שם ביסוס העמדה החדשה פירסם לנין ב-1913 את מאמרו הידוע "הערות ביקורתיות בשאלה ה- לאומית"³, וסטאלין את המאמר "השאלה הלאו-

המפלגה הבולשביסטית הגיעה לשלטון בשם אידיאולוגיה פוליטית-משיחית שנתגבשה על ר- קע זרמים דמוקראטיים-טוטאליטאריים במערב אירופה ולבשה את צביונה המיוחד בתנאים ההיסטוריים-חברתיים של רוסיה. במפלגה כזו, בדומה לרוב התנועות המשיחיות-פוליטיות, ממ- לא הרקע האידיאולוגי תפקיד לא מבוטל. מכאן ערכה של בחינת הגישה העקרונית של המפלגה הבולשביסטית לבעיה הלאומית בכלל ולקיום ה- יהודי הלאומי בפרט, כפי שאלה נתגבשו לפני מהפכת אוקטובר.

עמדתם התיאורטית של הבולשביקים כלפי הבעיה הלאומית ברוסיה וכלפי הקיום היהודי הלאומי עוצבה במאבק בין הזרמים השונים ב- מפלגה הסוציאל-דמוקרטית הכל-רוסית ועל רקע הפולמוס האידיאולוגי והאירגוני עם ה"בונד"¹. בשנת 1903 הופיעו לראשונה הבולשביקים כז- רם אידיאולוגי ואירגוני בתוך הסוציאל-דמוק- ראטיה הרוסית ובאותה שנה פורסמו מאמרים אחדים של לנין שבהם הוגדרה העמדה הבולש- ביסטית כלפי הבעיה הלאומית ברוסיה בכלל וה- קיום היהודי הלאומי בפרט. המפלגה חייבת, אמר לנין, להתנגד לכל דיכוי לאומי, ועם זאת עליה לראות במיזוג המלא של כל עמי רוסיה את הצורה הרצויה ביותר לפתרון הבעיות הלאומ- יות. אם זו הדרך לגבי לאומים שזהותם הלאו- מית אינה מפוקפקת, על אחת כמה וכמה לגבי היהודים שקיומם כלאום או מיעוט לאומי הוטל

¹ על עמדה הבולשביסטית כלפי בעיה זו לפני מהפ- כת אוקטובר ראה י. מאור - שאלת היהו- דים בתנועה הליברלית והמהפכנית ברוסיה 1890-1914. ירושלים, מוסד ביא- ליק 1958. ג. אראנסאן - די נאציאנאלע און ארגאניזאציעלע פראגע בספר "די געשיכטע פון בונד". ניו-יארק, 1962, כרך 11, ע"ע 482-536.

² לנין, כתביו (רוסית), מהדורה רביעית, כרך 7, עמ' 84.

³ שם, כרך 20 ע"ע 34-1.

הלאומיים לא אָבו לשבת בחיבוק ידים עד שהא-סיפה המכוננת, שבה יהיה רוב לרוסים ויתרוצצו בה זרמים פוליטיים שונים, תפסוק בעניניהם. ארגונים אלה החלו לארגן גופים כלל-לאומיים וטריטוריאליים, וכך הוקמו ה"ראדה" באוקראינה וה"ראדה" ברוסיה הלבנה, בליטא התארגנה ה"טאריבה", ובקאוקז החלו צעות ממשלות לאומיות. בקרב היהודים הסכימו כל המפלגות והארגונים הציבוריים, לאחר ויכוח ממושך, לכנס כינוס יהודי כלל-רוסי אשר יניח את אבני היסוד לאוטונומיה לאומית פרסונאלית של היהודים, העתידה לדעת יוזמיה להשתלב במסכת הרבגונית של עמי רוסיה החפשית.⁵

בתשעת החדשים שבין מהפכת פברואר למהפכת אוקטובר, מקבלת הסיסמה הבולשביסטית בדבר זכות העמים להגדרה עצמית עד כדי פרישה משמעות מיוחדת. הבולשביקים רואים בסיסמה זו חלק בלתי נפרד ממאבקם באימפריאליזם ומקוים להקים בעזרתה עורף למהפכה הסוציאליסטית ברוסיה. על ידי כך נהפכת זכות ההגדרה העצמית הלאומית לפונקציה של המהפכה. ואולם בשעה זו, שעת סער לתנועות הלאומיות, לא די היה בניסוחים תיאורטיים מעורפלים ונדבשה הצעה מעשית ברורה. הצעה בולשביסטית כזו הובאה על ידי סטאלין בועידת אפריל של המפלגה הבולשביסטית. באותה הצעה תבע סטאלין: "א" הכרה בזכות העמים לפרישה; ב" אוטונומיה אזורית לעמים הנשארים בתחום המדינה; ג" חוקים מיוחדים המשמשים ערובה להתפתחותם החפשית של המיעוטים הלאומיים; ד" לפרולטרנים מכל הלאומים של המדינה קולקטיבי פרולטרי אחיד ובלתי ניתן לחלוקה — מפלגה אחידה".⁶ בהצעה זו, שנתקבלה בוועידה, ניכרת השניות בגישת המפלגה לבעיה הלאומית הבאה על ביטויה באוטונומיה אזורית מכאן ובצנטראליזם מפלגתי מכאן.

אף אחד מן הסוגים האלה לא היה מתאים

מית והסוציאליזם-דמוקרטיה", שנודע יותר כשמו (בחוברת משנת 1914) "המארכסיזם והשאלה הלאומית".⁴ בשני החיבורים הדגישו לנין וסטאלין כי הבולשביקים מכירים בזכותו של כל עם מעל מי הממלכה הרוסית להגדרה לאומית עד כדי פרישה, אבל אין פירוש הדבר כי המפלגה תתמוך בכל דרישה ודרישה להיפרד מעל הממלכה הרוסית. תמיכתה של המפלגה בדרישה מעין זו תיקבע לפי התועלת שהדבר עשוי להביא לפרולטריון, ומה היא טובת הפרולטריון, זאת יקבע האוטונומיה שלו, כלומר מפלגתו — קרי, הבולשביקים. במאמרים הנזכרים חזרו והדגישו לנין וסטאלין, כי אסור שתתקיימה מחיצות כלשהן בין העמים שבתוך המדינה ולכן מזיקה וריאקציונית היא כל צורה של אוטונומיה לאומית פרסונאלית. אם תתכן צורה כלשהי של אוטונומיה בדין שתהא מושתתת על העקרון הטריטוריאלי. ברי שבמסגרת תיאוריה זו לא נותר כל מקום לחיים אוטונומיים ליהודים. יתר על כן, היהודים לא יכלו אף לתבוע זכויות של מיעוט לאומי, כי הם לא הוכרו אף פעם על ידי הבולשביקים כמיעוט לאומי ולנין ראה ביהודי רוסיה כת בלבד. מכאן שהפתרון היחיד האפשרי לבעיה היהודית, לפי גירסתו של לנין, הוא היבטלות הכת, כלומר טמיעתם המוחלטת של היהודים. כאן מקום להעיר כי לנין ראה בהתבוללותם של כל העמים ברוסיה תופעה חיובית. והיהודים, ש"לפי התפיסה המאטריאליסטית שרשיהם הלאומיים הם הקלושים ביותר, מן הראוי שיהיו החלוצים בתהליך המיזוג של עמי רוסיה.

מהפכת פברואר 1917, התפרצות ספונטאנית של ההמונים, שבאה לכל המפלגות במפתיע, הולתה לשטח החיים המדיניים את מכלול הבעיות הלאומיות של הממלכה הרוסית. הממשלה הזמנית נקטה קו הססני כלפי הבעיות הלאומיות. היא הסתפקה בביטול כל חוקי ההפליה אך לא נקטה עמדה חיובית בטענה כי רק האסיפה המכוננת, שתיבחר בבחירות כלליות רשאית להכריע בענינים הלאומיים. הארגונים והמפלגות

⁵ ראה מאמרי "הנסיון לארגון כינוס כלל-יהודי ברוסיה אחר המהפכה", העברת חוברת "ב", ע"ע 75-89.

⁶ סטאלין, כרך 4 עמ' 55.

⁴ סטאלין, כתביו (רוסית), כרך 2, ע"ע 290-367.

בשנים 1918-1932 נקטה המפלגה הקומוניסטית צעדים מסויימים לגבי היהודים ואלה החשובים שבהם מבחינה פוליטית: 1. הקמת הקרמיסריון היהודי והסקציות היהודיות במפלגה הקומוניסטית⁹; 2. הקמת ה"קומוזט" והסוביטים האומיים היהודיים¹⁰; 3. הועדת בירוביג'אן להתישבות יהודית¹¹. עד כמה היה בצעדים אלה משום מפנה בגישתה היסודית של המפלגה הקומוניסטית כלפי הקיום היהודי הלאומי, או אם היו אלה תשובות מעשיות עראיות לצרכי השעה בלבד, על זאת נוכל לשפוט מתוך ניתוח התנאים המיוחדים שנתהוו בעת הקמתם של מוסדות אלה.

1. הקומיסריון היהודי והסקציות היהודיות במפלגה הקומוניסטית

בינואר 1918 הוקם, בתוך הקומיסריון העממי לעניינים לאומיים, קומיסריון יהודי, ובילוי של אותה שנה החלו להתארגן סקציות יהודיות קומוניסטיות אשר זכו להכרת המפלגה בדומה לסקציות לאומיות אחרות כגון הפולניות, הבלוריות, המוסלמיות ועוד. הקמתם של מוסדות יהודיים אלה נבעה מן הניכוח של המפלגה עם המצב אות היהודית. בימים שנתגבשה עמדת ה"בולשביקים כלפי הבעיה הלאומית היהודית, ותפיסת השלטון עוד נראתה ענין רחוק מאד, היתה הנחתם שעל רוסיה תעבור תקופה רכושנית ממושכת שבה יספיק הישוב היהודי להיטמע לחלוטין.

⁹ על יסודו של הקומיסיון היהודי והסקציות היהודיות ראה עבודתי ראשית היבט ציחה 1918-1921. ירושלים, אגודה לחקר תפוצות ישראל, 1966.

¹⁰ על יסוד "קומוזט" ראה: גאלדע - די געשיכטע פון דער קאמיסיע אף צו באזעצן אידן אף ערד. "דער וועקער" מיום 23.9.1924. על הסוביטים היהודיים הלאומיים עיין: הפתרון המעשי של השאלה הלאומית בבסס"ר. (רוסית), חלק ב', העבודה בקרב המיעוטים הלאומיים בבסס"ר. מינסק 1928 ע"ע 95-110. וכן י. קנטור - הבניין הלאומי בקרב היהודים בבסס"ר (רוסית). מוסקבה 1934 ע"ע 21-25.

¹¹ ראה: י. לבבי - ההתיישבות היהודית בבירוביג'אן. ירושלים החברה ההיסטורית הישראלית, 1965.

לקיבוץ היהודי ברוסיה. הוא לא יכול לזכות באוטונומיה האזורית המוצעת, כי היהודים לא היו רוב מוחלט או יחסי בשום חבל ברוסיה. כן לא יכול, להלכה, לזכות בזכויות הלאומיות שהבטיחה המפלגה למיעוטים הלאומיים, שהרי יהודי רוסיה לא הוכרו על ידה כמיעוט לאומי. באותו נאום חזר סטאלין והדגיש, כי המפלגה מתנגדת לאוטונומיה לאומית פרסונאלית שמציע ה"בונד", שכן אוטונומיה כזאת פירושה "לעסוק בצירוף מלאכותי (הדגשת המעתיק) של אנשים ללא אומיים". המסקנה המשתמעת מן האמור היא כי בגישה המעשית של המפלגה הבולשביסטית כלפי הבעיה הלאומית בכללה חל שינוי מסויים אחר מהפכת פברואר, אם כי התפיסה בדבר מיווגם השלם של עמי רוסיה כפתרון לכל הבעיות הלאומיות לא שונתה. רק לגבי הבעיה הלאומית היהודית לא חלה תמורה והבולשביקים הוסיפו לראות בהתבוללות היהודים את הדרך היחידה.

ב

באוקטובר 1917 תפסו הבולשביקים את השלטון והבעיה הלאומית עלתה לפנייהם במלוא חריפותה, כפי שהדגיש סטאלין עצמו: "נתברר כי המשקל הסגולי של התנועה הלאומית הוא הרבה יותר רציני והדרך לאיחוד לאומים הרבה יותר סבוכה ממה שניתן לשער בתקופה שלפני המלחמה ולפני מהפכת אוקטובר". מצב זה חייב את המפלגה לוותר לפי שעה על עמדות תיאוריות מסויימות ולגשת לבעיה הלאומית גישה פראגמטית. מכאן ואילך נתהווה מתח בין העמדה הריכוזית-אינטגרציונית, כפי שביססוה ה"בולשביקים בתיאוריה, לבין המדיניות המעשית שנועדה לרכוש אמונם של עמי רוסיה למשטר החדש. גם הגישה הקומוניסטית המעשית כלפי הקיום היהודי הלאומי שנתגבשה עתה יש לבחון אותה על רקע המתח האמור, מתוך התחקות על הנסיבות והגורמים שהמפלגה הקומוניסטית, כמפלגת השלטון, נאלצה להתחשב בהם.

⁷ שם, עמ' 54.

⁸ שם, עמ' 31.

מובן מאליו שהמפלגה הקומוניסטית כמפלגת שלטון לא יכלה להתעלם מכוח זה, מה גם שהמפלגות הקומוניסטיות באוקראינה וברוסיה הלבנה היו קטנות ביותר. העסקנים הקומוניסטים שפעלו באזורים אלה היו ברובם או רוסים או אוקראינים ובילורוסים שהתבוללו זה כבר בתרבות הרוסית.¹⁶ מכאן גודל החשיבות שיחסה המפלגה הקומוניסטית למשיכת החברים מן המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות לשורותיה, שעלו לאין שעור בהשכלתם ומצד עברם המהפכני על החברים החדשים במפלגה הקומוניסטית.

הדעת נותנת כי בשעה שהוחלט על הקמת הקומיסריון היהודי ועל הסקציות היהודיות לא בעולם מעיני המנהיגים הקומוניסטיים גם התפקיד שמוסדות אלה יוכלו למלא מחוץ לגבולות רוסיה הסובייטית. באותם הימים האמינה ההנהגה הקומוניסטית כי המהפכה הבולשביסטית תצד עד מערבה, וגם המוסדות היהודיים הנוכריים נועדו לשמש מכשירי תעמולה בקרב הציבור היהודי בפולין ובארצות אחרות, ואולי גם להשפיע על מגמת פניה של התנועה הסוציאלי-דמוקרטית באירופה ובאמריקה שבה היה חלקם של היהודים לא מבוטל. לכאורה, הקמת הקומיסריון היהודי והסקציות הקומוניסטיות היהודיות שבאה מתוך ההכרה בכוח היהודי בתנאים הקיימים יכלה לעורר את הרושם כי היהודים הוכרו כמיעוט לאומי ככל יתר המיעוטים בתחום השלטון הסובייטי. ואולם לא היה כאן שינוי עקרוני בגישה המסורתית של המפלגה הקומוניסטית כלפי הקיום היהודי הלאומי, אלא הסתגלות פראגמטית זמנית. כך נוצר המתח בין ההלכה והמעשה ביחסה של המפלגה הקומוניסטית לקיבוץ היהודי.

בות החקלאית היהודית בביילורוסיה הסובייטית (1918-1932).

ירושלים, 1961, ע"פ 20-21.

¹⁶ ראה: די רעדע פון סעקרעטאר פון דער ווייסרוס לענדישער קאמוניסטישער פארטיי ביים דעם צוזאמענטרעף מיטן פארטיי אקטיוו אין מינסק דעם 25טן סעפטעמבער 1926. אקטיוויר, 20.10.1926 והשווה ל. אולגין — משימות הבניין הסובייטי בחבלים וברפובליקות הלאומיים (רוסית), בולשביק, מס' 21-22, 1925, ע"פ 54-60.

והנה הגיעו הבולשביקים לשלטון ולנגדם קיבוץ יהודי המונה למעלה משנים וחצי מיליונים (חוץ מפולין והארצות הבלטיות¹²), ורובו מדבר אידיש¹³ ואינו שומע רוסית. השלטון החדש נאלץ להתחשב בקיבוץ גדול זה שמשקלו הסגולי בעיני השלטון הסובייטי היה רב מגדלו המספרי.

כדי להעריך נכונה מה חשוב היה לשלטון הסובייטי לזכות באמונם של המוני היהודים יש לזכור את המצב באזורים שבהם היו מרוכזים רוב יהודי רוסיה. באוקראינה ישבו כמיליון וחצי מהם, שהם 7% מן האוכלוסייה. ברוסיה הלבנה ישבו למעלה מארבע מאות אלף יהודים שהם יותר מ-10% מן האוכלוסייה.¹⁴ אולם ערכו של שיתוף-הפעולה של היהודים עם השלטון הסובייטי נבע מן העובדה שבשנות המהפכה ומלחמת האזרחים הושחת השלטון החדש בעיקרו על-עיר, ובתוך האוכלוסייה העירונית באזורים הנזכרים היתה האוכלוסייה היהודית מן הגורמים החשובים באיכות ובכמות כאחת. מן הנתונים המעטים שבמפקד האוכלוסים של 1920 אנו למדים כי בערים כגון קיוב וחרסון (אוקראינה) העמידה האוכלוסייה היהודית 40% מכלל התושבים, ובערים כפולטובה, יקאטריןסלאב וצ'רנוביץ (אוקראינה) בין 25%-35%. ברוסיה הלבנה היו היהודים כ-45% מכלל תושבי הערים והעיירות.¹⁵

¹² לפי מפקד האוכלוסים משנת 1926, ישבו בברית המועצות 2.672.000 יהודים (ל. זינגער, דאטא באנייטע פאלק, מאסקווע, 1941, ז' 35). האוכלוסייה היהודית לא היתה קטנה יותר ואולי אף גדולה בשנת 1918, כי הריבוי הטבעי של האוכלוסייה היהודית בשנים 1918-1926 היה מועט ביותר, ואף לא מילא את ההפסדים שהפסיד הקבוץ בגלי הפרעות של 1918-1921. יש גם להביא בחשבון כי בשנים 1918-1926 יצאו יהודים לא מעטים את ברית המועצות בין בדרך שיבת פליטים לפולין וליטא ובין בדרך הגירה אל מעבר לים.

¹³ במפקד האוכלוסים של 1926 הצהירו 70,4% מיהודי ברית המועצות על אידיש כשפת האם (ראה ס. מ. שווארץ — היהודים בברית המועצות (אנגלית). ניו-יורק, 1951, עמ' 17), ויש מקום להניח, כי שיעור זה היה גבוה יותר בשנת 1918.

¹⁴ הנתונים לגבי מספרם של היהודים ב-1918 נקבעו על יסוד ממוצע בין הנתונים של מפקד 1897 למפקד 1926, וכמובן אין אלה נתונים מדויקים.

¹⁵ ת. שמרוק — הקיבוץ היהודי וההתייש-

הקומוניסטית היו בגדר מפנה במדיניות המע-
שית של המפלגה בתחום הלאומי. מכאן ואילך
התנהלו ענייני הרפובליקות הלאומיות בשפו-
תיהן, ובמנגנונים הממלכתיים והמפלגתיים הוב-
לטי יותר ויותר הצורך בהעסקת אנשי המקום.
בפרסומים הרשמיים צויין מעתה ההרכב הלאומי
של המנגנון המפלגתי והממלכתי ברפובליקות
הלאומיות, מתוך הדגשה שעליו לשקף ככל האפ-
שר את הרכב האוכלוסיה¹⁷. במסגרת "הנאציו-
נאליזציה" הכללית ניתנו ערובות מסויימות לק-
יום הלאומי של המיעוטים הלאומיים, בעיקר על
ידי הקמת מוסדות לאומיים, שהבולטים בהם הם
הסובייטים הלאומיים.

מרבית ההנהגה הקומוניסטית באוקראינה וב-
רוסיה הלבנה, שבהן ישבו רוב היהודים, היתה
מעוניינת בהקמתם של מוסדות מיוחדים למיעו-
טים הלאומיים. האוקראינים או הבילורוסים, ש-
לא יכלו לצפות להתערותם התרבותית-חברתית
של המיעוטים הלאומיים בתרבויותיהם המיוחדות,
ידעו שטמיעתם של אלו פירושה טמיעה בתר-
בות הרוסית והגברת הסכנה התרבותית הרוסית.
מן התרבות היהודית, הפולנית או הגרמנית, יד-
עו, אין חשש סכנה לתרבות האוקראינית או
הבילורוסית. אף זו: האוקראינים או הבילורוסים
לא אָבו בהטמעת המיעוטים הלאומיים גם מטעם
אחר. הם שאפו לראות במנגנון המפלגתי והממ-
לכתי פקידים אוקראיניים ובילורוסיים מלידה —
ולא יהודים, פולנים או רוסים שסיגלו להם פחות
או יותר, בשל הדרישות הפורמאליות, את השפה
הבילורוסית או האוקראינית.

בתנאים אלה נראתה הקמת סובייטים למיעו-
טים לאומיים מוצא נוח וסביר. במסכת הכללית
של היחסים הלאומיים קשה היה להתעלם מן
היהודים ולמנוע מהם מה שניתן למיעוטים לאו-
מיים אחרים: סובייטים משלהם. הנה כי כן, הקי-
בוץ היהודי בעצם קיומו ושיבתו הצפופה ברי-

2. ה"קומוניזם" הסובייטים היהודיים הלאומיים

ב-29 באוגוסט 1924 הקימה ממשלת ברית
המועצות "ועד ליישובם של יהודים עמלים על
הקרקע", הידוע בראשי-תיבותיו הרוסים כ"קומ-
זט". ועדים דומים הוקמו גם ברפובליקה האוק-
ראינית וברפובליקה הבילורוסית. תפקידם ה-
עיקרי, בעת יסודם, היה לתכנן ולתאם את כל
הפעולות הכרוכות בהתישבות החקלאית של ה-
יהודים. באותה שנה (1924) פירסמו הממשלות
של הרפובליקה האוקראינית והבילורוסית הור-
אות בדבר הקמת סובייטים לאומיים למיעוטים
הלאומיים ברפובליקות אלה. הסובייטים הלאו-
מיים, בדומה לשאר הסובייטים, נועדו להיות
יחידות אדימיניסטרטיביות-טריטוריאליות אשר
פעולתן מתנהלת בשפת המיעוט הלאומי שהוא
רוב ביחידה האדמיניסטרטיבית הנדונה. בהת-
אם להוראות אלה קמו בשנים 1924-1925 גם
סובייטים יהודיים בעיירות ובכפרים שרוב תוש-
ביהם היו יהודים. הסובייטים היהודיים היו פרי
המדיניות הכללית של הסובייטים בשאלת הלאו-
מים וקיומם היה קשור קשר ישיר במדיניות זו.
משהוקמה רשמית הברית של הרפובליקות הסוב-
יטיות (ב-30 בספטמבר 1922) נצטמצמה לא רק
למעשה אלא גם להלכה רבונותם של הלאומיים.
הקמת הברית הבליטה ביתר שאת את הניגודים
הלאומיים ואת השליטה המעשית של הרוסים
בכל הרפובליקות, כפי שהודה סטאלין עצמו ב-
ועידה הי"ב של המפלגה (אפריל 1923).

השלטון הרוסי העירוני מרוחק היה מן האי-
כרות, שברובה המכריע, בתחומים שמחוץ לרוסי-
יה הגדולה, היתה לא רוסית. בשקדה על טיפוחן
של השפות והתרבויות הלאומיות ביקשה המפ-
לגה הקומוניסטית לקרב את המוגי האכרים וגם
להגביר את נאמנותם הסובייטית של עמי הספר
ונכונותם להגן על המדינה בשעת מבחן. מדיניות
לאומית זו אמורה היתה גם לעורר אהדה לבי-
רית המועצות בקרב עמים שמחוצה לה ובמיוחד
בקרב המיעוט הבילורוסי והאוקראיני שבתחום
שלטונה של פולין. ההחלטות בשאלה הלאומית
שנתקבלו בוועידה השתים-עשרה של המפלגה

¹⁷ עמדה זו של המנהיגים הקומוניסטים ברפובליקות
הלאומיות שימשה כעבור שנים לגנותם, עיין י.
סלאווין — הנאציונאל-דמוקראטיזם והסכנה הימנ-
נית (רוסית), ראו לוצ'יה אי קולטורא,
מס' 2, 1929, ע"ע 31-42.

יהודים במצב כמעט ללא מוצא כאנשים מנוש-
לים ממעמדם הכלכלי ומשוללים מזכויותיהם ה-
חוקיות.

במצב זה הופיעה ליהודים ההתישבות החקל-
אות כאפשרות יחידה כמעט להמשך קיומם הפי-
סי. השטחים הראויים לעיבוד חקלאי בקרבת ה-
עיירות כבר היו תפוסים ברובם, ורבים מיהודי
העיירות היו מצפים בקוצר-רוח לכל בשורה על
שטחי קרקע פנויים, ודי היה בשמועה על אפשר-
רות של התישבות כדי לעורר תכונה והתרגשות
ואף לגרום למכירת המטלטלין לפני היציאה
לדרך.²⁰ שאיפה סטיכית זו לבשה בשנת 1924
ממדים רחבים. המפלגה הקומוניסטית, כמפלגת
השלטון, לא יכלה להתעלם לחלוטין מגורלם של
אלפי יהודים שנהרסו מבחינה כלכלית ונושלו
מזכויותיהם הפוליטיות. סיבות אלה השפיעו על
קבלת ההחלטה בדבר הקמת "קומוט". יש לשער
כי השלטון הסובייטי יחס חשיבות — גם כלכלית
גם פוליטית — לעזרה הכספית של יהודי העולם
להתישבות החקלאית של היהודים. בתקופה הנ-
דונה היתה יכלתה של ברית המועצות להשקיע
סכומי כסף ניכרים בחקלאות מוגבלת מאד. לכן
נהגה הממשלה הסובייטית להעניק לחברות חוץ
זכיונות לעיבוד שטחים חקלאיים עצומים.²¹ בנ-
סיבות אלה ראתה הממשלה הסובייטית את עו-
רתם של ארגונים יהודיים מחוץ-לארץ להתישבות
היהודית החקלאית בברית המועצות חלק ממדי-
ניותה הכללית המכוונת למשיכת השקעות הון
ממדינות הקפיטליסטיות לברית המועצות. באמצע-
עות ההתישבות היהודית המתוכננת והפעילות של
ארגוני חוץ יהודיים קיוותה המפלגה הקומוניס-
טית ליצור דעת-קהל אוהדת לברית המועצות
באירופה ובאמריקה. ברית המועצות בתקופה זו
היתה מעונינת בדעת-קהל זו כי שאפה להרחיב

כוחים מסויימים אילץ את המפלגה הקומוניסטית
בניגוד לתפיסתה העקרונית להקים גם למענו
מסגרות מסויימות של קיום לאומי לפי המתכו-
נת הסובייטית הכללית למיעוטים לאומיים. ה-
"אוקראיניזאציה" וה"בילורוסיוזאציה" של המנג-
נון הממלכתי והמשקי השפיעו במידת-מה גם
על חייו הכלכליים של הקיבוץ היהודי באוקראי-
נה ובבילורוסיה. בשנות מלחמת האזרחים, וביחוד
בשנים הראשונות למדיניות הכלכלית החדשה
(נא"פ) נקלטו יהודים רבים במנגנון המשקי ה-
סובייטי, שחלק מהם נדחק החוצה בגבור המגמה
להעמיד את המנגנון ברובו על אוקראינים ובי-
לורוסים. רוב בעלי המלאכה היהודיים שהיו מ-
חוסרי עבודה בגלל המחסור בחמרי גלם נעשו
אף הם מובטלים כרוניים. פרנסתם של יהודים
רבים, אשר בשנים הראשונות לנא"פ עסקו במס-
חר, קופחה עקב ההתחרות הקשה מצד המסחר
הממלכתי והקואופרטיבי והמסים הכבדים. שו-
רות "מנושלי המעמד" — אנשים שאיבדו את ה-
בסיס הכלכלי לקיומם — נתמלאו פועלים ובעלי
מלאכה לשעבר, סוחרים שנשבר מטה לחמם,
פקידים שנדחקו מן המנגנון ובעלי פרנסות-
"אוויר". שיעורם של אלה היה גבוה מאוד בקרב
האוכלוסיה היהודית ובעיירות מסויימות הגיע
כדי 60% מכלל המפרנסים היהודיים.¹⁸ מרביתם
של "מנושלי המעמד" היו גם משוללי זכות
בחירה — "לישנציי". משנכללו בסוג זה נשללה
מהם הזכות לעבודה במוסדות ציבוריים וממ-
לכתיים, הזכות להשכלה לילדיהם ואף לעזרה
רפואית ממלכתית. בבחירות של 1926 לסובייטים
העעירתיים באוקראינה העמידו היהודים 81.5%
מכלל ה"משוללים" ובבחירות לסובייטים העירו-
ניים באותה שנה 68.8%, בעוד שהיהודים בע-
ריה ובעיירותיה של אוקראינה היו רק 22.7%
מכלל האוכלוסיה, ושיעור האחוזים הממוצע של
ה"משוללים" היה רק 4.6%.¹⁹ כך נמצאו המוני

אוקראינה ל. זינגער — דאס באנייטע
פאלק, עמ' 40.

²⁰ י. גאלדע — די אויסזיכטן פון דער יידישער קא-
לאניזאציע אינם ראטנפארבאנד — דער עמס
20.12.1923

²¹ ו. בוטקובסקי — הזכיונות הורים בברית המועצות
(רוסית), וולאסט' סוואטוב מס' 41,
1927, ע"ע 5-7.

¹⁸ דונעץ — אונזערע אויפגאבן אין שטעטל. אקטי-
אבר, 10.8.1926.

¹⁹ ראה י. קאנטאר — ראטנבוינג אין דער
יידישער סוויוע. קיעו, 1928, עמ' 18
וכן לגבי מספר היהודים באוכלוסיה העירונית של

אוצרות טבע במזרח הרחוק. במסגרתה של אותה תכנית כללית נתקבלה גם ההחלטה בדבר ההתיישבות היהודית בבירוביג'אן.

בקבלם החלטה זו, ביקשו השלטונות הסובייטיים לשלב את ההתיישבות היהודית בתכניותיהם הכלליות אגב ניצול השאיפה הסטיכית של היהודים לחקלאות. יש סימוכים לדעה כי השלטונות הסובייטים קיוו שמעתה יעביר "אגרו-גיזינט" את עיקר פעולתו לבירוביג'אן וכך תצליח המדינה לגייס הון-חוץ להגשמת תכניותיה. ולא מן הנמנע הוא כי השלטונות גם ביקשו לשכך בכך את התסיסה האנטישמית הרבה שפשטה בשנים 1927-1929 בברית המועצות. בין הטענות הרבות שבפני שונאי ישראל נגד ההטבות המיוחדות שהשלטון הסובייטי מעניק כביכול ליהודים נשמעה או גם תלונה כי נמסרים ליהודים מיטב הקרקעות בקרים ובאוקראינה, וזה על חשבון האי-כרים הלא-יהודיים. השלטונות המקומיים בקרים אף הם הביטו בעין זעומה על התיישבות יהודים באזורם.

הנה כי כן, בהועידו את בירוביג'אן להתיישבות יהודית שאף השלטון הסובייטי, מצד אחד, לנצל את שאיפת היהודים לחקלאות למען תכניותיו המדיניות הכלליות, ומצד אחר, להחליש בכך את האנטישמיות, וכל זאת מבלי להתחייב כלשהו לשנות את עמדתו העקרונית כלפי פתרון הבעיה היהודית.

ג

שלהי שנות העשרים וראשית שנות השלושים היו רצופים תמורות יסודיות בחייה החברתיים, המדיניים והכלכליים של ברית המועצות. תמורות אלה השפיעו במישרים ובעקיפים על הגישה המעשית של המפלגה הקומוניסטית לבעיה הלאומית. תכנית החומש הראשונה (1928-1932), שעל פיה היה הייצור התעשייתי אמור לגדול ב-180 אחוז לערך בחמש שנים, תבעה ריכוז יתר של הפיקוח והתכנון הכלכלי, דבר שגרם לצמצום רב בסמכויות הרפובליקות הלאומיות. התיישבות עוש המהיר הגדיל את הביקוש לידיים עובדות

את קשריה הדיפלומטיים עם מדינות אירופה ול-העמיק את יחסיה המסחריים עם כל המדינות הקפיטליסטיות. שילוב צרכיו הדוחקים של הקיבוץ היהודי בברית המועצות עם התועלת שעשוי השלטון להפיק מפתרון הבעיות הללו הביא להקמתו של ה"קומוזט".

3. הועדת בירוביג'אן להתיישבות יהודית

ב-28 במארס 1928 החליט הועד הפועל המרכזי של ברית המועצות להועיד את חבל בירוביג'אן להתיישבות של "ההמונים העמלים היהודיים". בסעיף האחרון של ההחלטה צויין כי ב"אם תצליח ההתיישבות היהודית יהא מקום להביא בחשבון את האפשרות של הקמת יחידה אדמיניסטרטיבית יהודית באזור זה. היו עסקנים יהודיים בברית המועצות ומחוצה לה ואף ממנה היגי השלטון הסובייטי כגון קאלינין שביקשו לפרש החלטה זו כביטוי לרצונה של הממשלה להעניק לקיבוץ היהודי בברית המועצות את כל תארו וזכויותיו של לאום לפי ההגדרה הקוממוניסטית המקובלת ולהביא בכך לידי נורמאליזציה של הקיום היהודי הלאומי. אפשר שטיעון זה נועד לשמש גורם במערכת התעמולה של ברית המועצות, אולם הסיבות שגרמו להחלטה היו לפי כל הסימנים אחרות לגמרי.

המזרח הרחוק של ברית המועצות, שבו שוכן החבל הבירוביג'אני, היה מאוכלס בדלילות רבה, והחדירה המתמדת של אוכלוסיה סינית הלכה ו-גברה. הסיכון שבמציאות קיבוץ סיני גדול במזרח הרחוק הסובייטי גבר עם הפסקת שיתוף-הפעולה בין צ'אן-קיי-שק למפלגה הקומוניסטית הסינית בשנת 1927. לדעת המנהיגות הסובייטית נשקפה גם סכנה ממשית של פלישה יאפאנית למזרח הרחוק, אשר איימה לנתק חבל ארץ זה מברית המועצות. לכן נחשב האיכלוס המהיר של חבל זה כאחת המשימות החשובות לשלטון. מוסדות המדינה והמפלגה גיהלו תעמולה ענפה ומתמדת, ביחוד באזורים צפופי אוכלוסים, למען הגירה למזרח הרחוק. בתכנית-החומש הראשונה, שנדונה בזמן הזה, נכללו תכניות פיתוח של

פיטליסטי. בשם סכנה זו דרשה המפלגה סמכויות צנטראליסטיות יתרות. מעתה ניתן להוקיע את התביעות של חלק מן האינטליגנציה הלאומית ואחדים ממנהיגי השלטון ברפובליקות הלאומיות להרחיב את תחומי החיים הלאומיים כסכנה לבט-חונה של ברית המועצות. בתירוצ זה סולקו עוד בשנת 1927 ברפובליקה האוקראינית פקידים אוקראיניים מכהונותיהם ובמקומם נתמנו רו-סים או אוקראינים שהתבוללו זה כבר בתרבות הרוסית.

במרוצת המאבק עם "הסטיה הימנית" בתוך המפלגה בשלהי שנות העשרים, הומצאה התי-אוריה, כי ככל שמתקדמת המדינה לקראת הסו-ציאליזם הולכת ומחריפה מלחמת המעמדות, והילכך נדרשת ערנות כפולה ומכופלת כלפי כל סטיה מן הקו הכללי של המפלגה (היינו הקו הסטאליני). נקל היה לערבב במזיד את המאבק נגד "הסטיה הימנית" עם המאבק נגד שאיפות לאומיות, כך קוצצו כנפי ההתפתחות הלאומית בברית המועצות אגב הגברת הטרור והרחבת הסמכויות של השלטון המרכזי.

הנסיבות שהכריחו את המפלגה במחצית הרא-שונה של שנות העשרים לנקוט עמדה אוהדת יותר כלפי ההתפתחות הלאומית השתנו אף הם בשלהי עשור זה. עם ביצוע הקולקטיביזציה האלימה שבה המפלגה הקומוניסטית במידה מסו-ימת למדיניות של שלטון העיר על הכפר, וממי-לא נעלם אחד הגורמים העיקריים שהשפיעו על החלטות הועידה הי"ב (1923) בבעיה הלאומית. כן רפתה האמונה שיש בכוחה של המדיניות הלאומית הסובייטית לשמש כוח מושך רב לעמים המדוכאים מחוץ לגבולותיה. הדגש הושם עתה על כוחה הצבאי של ברית המועצות המיוסד על תעשייה כבדה. שילובם של כל הגורמים יחד מביא לנקיטת קו מדיני המכוון לקיצוץ גובר של החיים הלאומיים של כל עמי ברית המועצות והגברת השליטה הריכוזית המזדהה על פי רוב עם השליטה הרוסית. מדיניות זו באה על ביטויה במסע נרחב נגד "הנאציזם-דמוקרטיזם" ברוסיה הלבנה והנאציזם האליזם באוקראינה. בקרב הפעי-

במרכזי התעשייה של רוסיה הגדולה. התעשייה שקמה בערי רוסיה הלבנה ואוקראינה אף היא קלטת רבים מדורשי העבודה. הביקוש הגובר לי-דים עובדות הביא את השלטונות הסובייטים לה-קל בקליטתם של ה"לישנצי" במשק. תנאים אלה זירזו את תהליך המעבר של יהודים רבים ממקו-מות מושבם המסורתיים אל רוסיה הגדולה. בעק-בות התייעוש גם בחבלי "תחום המושב" לשעבר רפתה שאיפתה של האוכלוסיה היהודית לעבודה חקלאית. ממילא נחלש הלחץ של הנסיבות המ-יוחדות ליהודים שגרמו ליסוד "קומוזט". בשלב זה מתחיל "קומוזט" יותר ויותר להעתיק את מרכז הכובד של פעולתו לקליטת היהודים בתעשייה. עם שינוי זה בפעולת "קומוזט" הריהו מאבד חלק ניכר מערכו כמסייע באופן אובייקטיבי לקיום לאומי יהודי, שסימנים מובהקים לו היו ביחד בהתישבות החקלאית. הקולקטיביזציה האלימה של החקלאות בשנים 1929-1930, שהגבירה את פיקוח השלטון והמפלגה הקומוניסטית בכפר, ול-עתים היתה כרוכה במיזוג קולקטיבים חקלאיים אגב הפרת צביונם הלאומי המונוליטי, קיצצה בשאיפה להתישבות חקלאית גם בקרב אותם יהודים שביקשו למצוא בהתישבות זו אפשרויות רחבות יותר לביטוי חייהם היהודיים. ההתישבות שלא הוכנה כראוי בבירוביג'אן המרוחקת אלפי קילומטרים ממקומות מושבם המסורתיים של ה-יהודים לא היה בה כוח מושך. עד מהרה נתברר כי בירוביג'אן לא תוכל ליהפך למרכז החיים הלאומיים היהודיים בברית המועצות. אם כי נתפרק "קומוזט" רק ב-1938, הרי איבד את ערכו כגורם בעל משקל בחיים היהודיים עוד בסוף שנות העשרים וראשית שנות השלושים.

המחצית השנייה של שנות העשרים עומדת במזל מאבק פוליטי ואידיאולוגי חריף בתוך המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות. במאבק זה מנצלים כל הפלגים, ובמיוחד הפלג הסטא-ליני, את כל האמצעים שברשותם, כך משמשים בשנת 1927 הסכסוכים בין אנגליה, פולין וברית המועצות כדי ליצור פסיכוזה של סכנת מלחמה המאיימת על המדינה הסובייטית מצד העולם הק-

ציות הלאומיות והסקציה הקומוניסטית היהודית בכלל זה. מנהיגי המפלגה ראו מן הסתם בסקציות הלאומיות אחד הכוחות הצנטריפוגאליים בחיי המפלגה, אף שבאופן רשמי הוגדרו הסקציות הלאומיות כמנגנון מפלגתי גרידא. כך פורקו רוב המוסדות היהודיים שהוקמו על ידי המפלגה הקומוניסטית בשנות העשרים, או שתחום פעולתם צומצם מאד בשלהי עשור זה ובראשית שנות השלושים.

כללו של דבר, הגורמים שהביאו את המפלגה הקומוניסטית להקמת מוסדות יהודיים מיוחדים נחלשו בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים, ועקב זאת נתחזקה המדיניות של ריכוזיות ואינטגרציה, מדיניות זו נתנה אותותיה הבולטים ביותר דוקא בתחום הקיום היהודי הלאומי משום שהיהודים לא היו רוב האוכלוסיה בשום אזור, והם לא הוכרו אף פעם על ידי המפלגה הקומוניסטית כלאום או מיעוט לאומי סובייטי. במתח אשר נוצר בין שני הכוחות — הקיום היהודי הלאומי מכאן והעמדה התיאורטית האסימילאטורית מכאן — נחלש כוחו של הגורם הראשון וממילא גברה ההשפעה של הגישה התיאורטית אסימילאטורית, אשר לא נזנחה מעולם ועתה החלה להשפיע יותר ויותר על מדיניות המפלגה הקומוניסטית כלפי הקיבוץ היהודי בברית המועצות.

לים הקומוניסטים היהודיים משתקף קו זה בקיט-רוג על האידיאליזאציה של תולדות תנועת הפועים-לים היהודית בכלל ותולדות מפלגת "בונד" בפרט. רבים מן העסקנים הקומוניסטיים היהודיים נידונים לגנאי על שלא נקטו קו מעמדי ברור בהכוונת ההתישבות החקלאית היהודית²². מדיניות זו גם נתנה אותותיה במספר הסובייטים היי-הודיים, כעדות הנתונים הבאים: משנת 1925 עד 1928 גדל מספר הסובייטים היהודיים בעיירות אוקראינה מ-19 ל-69, ומכאן ואילך הולך מספרם ופוחת ובשנת 1933 נותרו רק 55 מהם. בשנת 1932 היו באוקראינה 113 סובייטים יהודיים כפריים, אולם כבר בשנת 1933 ירד מספרם ל-99 בלבד²³. כך הולכים ונעלמים הסובייטים היהודיים ועמם התרומה הזעירה שהיה בכוחם לתרום לקיום היהודי הלאומי בברית המועצות.

המדיניות הריכוזית הכללית לא פסחה גם על המפלגה הקומוניסטית עצמה. בראשית שנת 1930 אורגנה המפלגה מחדש, ובתוך כך פורקו הסק-

²² ש. אגורסקי, אפן היסטארישן פראנט ("קעגן דער אידעאליזאציע פון בונד"). מינסק 1930. ל. אבראם, דער רעכטער אפנויג אין דער אידארבעט. אדעסער ארבעטער 3 בדצמבר 1928. גאלדבערג, נאציאל-דעמאקראטיזם. אקטיאבר 20 בדצמבר 1929.
²³ שווארץ, כנ"ל, עמוד 151.